

BERUNIYNING FALSAFIY QARASHLARIDA EVOLYUTSION G‘OYALAR**Sulaymonova Shahnoza Nodirovna**

TDSHU doktoranti

shahnozanodirovna@gmail.com**ANNOTATSIYA**

Maqola Abu Rayhon Beruniyning tadrijiy rivojlanish to‘g‘risidagi qarashlari muhokamasiga bag‘ishlandi. Maqolada aks etgan masala bo‘yicha faylasufning “Hindiston” asari asosiy manba sifatida keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Beruniyning “Hindiston” asari, Ch.Darvin, tadrijiy rivojlanish nazariyasi, inson evolyutsiyasi, tabiiy tanlanish, turlar, minerallar, o‘simliklar, hayvonlar, insonlar.*

EVOLUTIONARY IDEAS IN BERUNI'S PHILOSOPHICAL VIEWS**Sulaymonova Shakhnoza Nodirovna**

Doctoral student of TSUOS

shahnozanodirovna@gmail.com**ABSTRACT**

The article was devoted to the discussion of Abu Rayhan Beruni's views on gradual development. The philosopher's book "India" is cited as the main source for the issue reflected in the article.

Key words: *Beruni's book "India", Ch.Darwin, evolutionary theory, human evolution, natural selection, species, minerals, plants, animals, people.*

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ИДЕИ В ФИЛОСОФСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ БЕРУНИ**Сулайманова Шахноза Нодировна**

докторант ТГУВ

shahnozanodirovna@gmail.com**АННОТАЦИЯ**

Статья была посвящена обсуждению взглядов Абу Райхана Беруни на постепенное развитие. В качестве основного источника по вопросу, отраженному в статье, приводится труд философа «Индия».

Ключевые слова: труд Беруни «Индия», Ч.Дарвин, теория постепенного развития, эволюция человека, естественный отбор, виды, минералы, растения, животные, люди.

KIRISH

Zamonaviy fan ko'pincha evolyutsiyon nazariyalar Ch.Darvingacha bo'lgan davrda mavjud bo'lmagan deb taxmin qiladi. Aslida evolyutsiya islom ta'limotlari bilan ziddiyatli deb hisoblanganligi sababli munozarali mavzudir. Ammo evolyutsion g'oyalarni "Ixxvon as-safo" falsafiy maktabi va Ibn Miskavayh, Beruniy, Ibn Tufayl va Ibn Xaldunning falsafiy qarashlarida ham uchratishimiz mumkin. Faylasuflarning bunday qarashlari va taxminlarini tabiatshunoaslik, tarix, elshunoslikka hamda, inson anatomiyasi va evolyutsion biologiyaga qo'shgan hissasi deyish mumkin. Bu g'oyalarning ba'zilari Ch.Darvin nazariyasi bilan o'xshashliklarga ega. Misol tariqasida kuchlilarning omon qolishi va tabiatga moslashishi, odamlarning maymunlardan o'ziga xos kelib chiqishi tushunchasi, evolyutsion cheklovlar, hamda irsiy o'zgaruvchanlik to'g'risidagi fikrlarni keltirish mumkin. Usbu faylasuflarning evolyutsion qarashlarini ko'rib chiqish, o'rganish, ommaga taqdim etish ilmiy tarixni, dunyoning xilma-xil sivilizatsiyalarini va ularning falsafalarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi deb o'ylayman. Shu sababli bu maqolada Beruniyning falsafiy qarashlaridagi evolyutsion g'oyalar xususida to'xtalishni joiz deb topdik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillardan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Hindiston" to'liq nomi "Tahqiq molil – hind min ma'qula maqbula fil-aql" ("Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi") asarida insonning tadrijiy rivojlanishi (biologik evolyutsiya) to'g'risidagi qarashlarini bayon qiladi. Bu asar 1030 yilda, Beruniy G'aznada yashagan davrida yozilgan. Asaring yozilishi tarixiga ko'ra, Mahmud G'aznaviyning Hindistonga qilgan yurishlaridan birida Beruniyning sultonga hamroh bo'lganligi, u yerda sanskrit tilini puxta o'rganganini, hind madaniyati, adabiyotiga juda qiziqqanligi aytiladi. Faylasufning o'sha davr mashhur hind olimlari bilan yaqindan tanishishi, mamlakat va uning xalqi haqida o'lmas asar yaratishiga imkon bergan.

Beruniy evolyutsion nazariyalarini quyidagicha izohlagan: "Tabiat tabiiy tanlanishni amalga oshiradi, boshqalarni yo'q qilish orqali eng kuchli, yaxshi

moslashgan mavjudotlarni saqlab qoladi (dehqonlar va bog'bonlar...)"¹. Ko'rinib turibdiki, Beruniy ingliz olimi Charlz Darvindan 800 yil avval tabiiy tanlanish qonuniyatini kashf etgan.

Beruniy hindlarning mavjudotlarga bag'ishlangan kitoblarini o'rganadi va oqibatda u asarlardan durusti bo'lmish Barohamihiraning "Jotika" degan kitobini sanskrit tilidan arabchaga tarjima qilganini yozadi.

Shunisi e'tiborga molikki, Beruniy "Hindiston" asarida "Vasudeva to'g'risida va Bxarata urushlari" deb nomlangan 47-bobida xalq poetik ijodi mahsullari bo'lgan doston, eposlarida tasvirlangan voqealar va shaxslarni ham tarixiy jihatdan holis-ilmiiy metodologiya asosida tekshiradi va tahlil qiladi. Beruniy fikricha, agar er yuzini bir xil mevasiz daraxt yoki bir xil erkak yoki urg'ochi hayvon butunlay qoplab olsa, bu holda hayvonning ko'payishiga ham, daraxtning o'sishiga ham o'rin joy qolmaydi. Shu sababli dehqonlar ekinlarini o'toq qilib, keraksizini yulib tashlaydi. Asalarilar ham o'z jinsidan bo'la turib, ishlamay, kuvadagi asalni bekorga yeb yotadiganlarini o'ldirib tashlaydi. Beruniy fikricha, dehqon yoki bog'bon kabi, tabiatning o'zi ham xuddi mana shunday ish qiladi. Beruniy o'z fikrini bunday rivojlantiradi: "Lekin tabiat yaxshini yomondan ayirmasdan, hammasiga bir xilda ta'sir qilishi orqasida daraxtning barglarini to'kib, meva qilishdan qoldirib, quritadi. Dunyo ham shunga o'xshashdir. Qachon xalqlarning ko'payishi bilan va axloqiy, ma'naviy tanazzul, inqiroz sababli dunyo buzilsa, yoki buzilishga yaqin yetsa, dunyo va undagi bor narsalarni saqlaguvchi, uning har bo'lagiga marhamati umumiy teng bo'lgan, tadbirkor Xudo ko'pchilikni kamaytiradigan, va hamma yomonlik ildizini tagidan qirqadigan bir zotni yuboradi"²

Beruniyning fikricha, avval minerallar, o'simliklar, hayvonlar va odamlar tadrijiy rivojlanib, mukammallikka erishadi. Shu sababli ular o'zida tabiatni aks ettiradi. Bu rivojlanishning eng yuqori cho'qqisida inson turadi. Dunyo hayoti ekin ekish va nasl qoldirishdan iborat. Shu sababli ikkala jarayon vaqt o'tishi bilan rivojlanadi, kuchayadi va bu o'sish cheksizdir, ammo dunyo cheklangan, deb hisoblaydi. Beruniyning tadrijiy rivojlanish haqidagi qarashlari uning diniy-falsafiy qarashlari bilan uyg'unlashib boradi.

Beruniy "Hindiston" asarining "Qutb va unga oid xabarlar" deb atalgan 22-bobida bunday hind afsonasini keltiradi: Barohim odamlarni vujudga keltirishni istaganida, o'zini, ikkiga bo'lgan. O'ng tomonining ismi Viroj va so'l tomonining ismi Manu bo'lgan. E'tibor bersangiz, qadimgi hindlar birinchi inson – odam ato

¹ Rainow 1943, cited by Wilczynski 1959, p. 459.

² Beruniy "Hindiston", "Fan", 301-bet.

o'rniga ikkita odamning ismini aytadilar. Nima uchundir, hind mifalogiyasida Viroj qolib ketib, yerdagi barcha odamlarning bobokaloni Manu deb hisoblanadi. Manuning ikki o'g'li bo'lib, biri Priyor-bota, ikkinchisi-cho'loq podshoh Uttonapoda ekan. Shu podshohning Dhruva ismli o'g'li bo'lgan. Dhruva-o'gay onasi tomonidan xo'rlangani evaziga "mukofot" tarzida Oliy Tangri unga osmondagi barcha yoritgichlarni aylantirish qudratini bergan. "Qadimgi hindlarda mangu yashagan ming yillik manvantara deb ataladi. Keyingi uzoq davrlar ham ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi manvantaralar deb yuritiladi. Hindalar Manuning ikkinchi o'g'li shoh Uttonapodaning o'g'li Dhruvani (ya'ni Manuning nabirasini) qadimgi hindlar Qutb yulduzi deb ataydilar, u o'z atrofidagi barcha yulduzlarni aylantiradi, deb tasavvur qilganlar. Yerdan qaraganda osmondagi barcha yulduzlarni va yulduz burjlarini bir o'q atrofida aylantiruvchi Qutb yulduzining etti o'rtog'i bo'lib, Yetti qaroqchi yulduzlar to'plamidir. Qutb yulduzini turli xalqlar turlicha ataydilar (Katta ayiq va kichik ayiq. Qutb yulduzi mana shu Kichik ayiq to'plamida. Bu to'plamni Cho'mich yulduzlari deb ham ataydilar"³. Qadimgi hindlar miflari, asotirlarida bu halqning yuksak rivojlangan poetik ijodi, badiy-estetik tafakkuri maxsullaridan biri bo'lgan quyidagi afsonada olamning tuzulishi haqidagi kosmogonik tasavvur bilan birga ilmi hikmat sohiblari-avliyo, zohidlarning martabasi, izzat – hurmati benihoya yuksak bo'lganini anglash mumkin. «Hindlarning Sumadattha nomli podshohi bo'lib (Bu ismga o'xshash jug'rofiy manzil-Sumanatha nomli poytaxt-shahar va uning asosiy sajdagohi, buti-sanami haqida Beruniy boshqa bir o'rinda fikr bildiradi), u yaxshi amallari sababli jannatga kirishga haqli bo'lgan, lekin bu dunyodan ko'chganida badanining ruhidan ajralib qolishiga ko'ngli rozi bo'lmagan. Shunda u Vasshitha ismli rishi-zohidning oldiga borib, o'z badanini sevishini va undan ajrashni istamasligini bildirgan». Ya'ni, bu podshoh narigi dunyoga badani bilan birga ketmoqchi bo'lgan Zohid Vasishtha unga tuproqdan bo'lgan badanini jannatga olib borishi yaxshi emasligini tushuntirgan. Podshoh Sunadattha zohid Vasishthaning avlodlari, shogirdlariga shu iltimos bilan murojaat qilgan. Bular podshohni masxara qilib, yuziga tuflashgan. Uni jazolab, ikki qulog'iga zirak taqilgan chandalaga (buzoqqa) aylantirib qo'yganlar. Podshoh shu holatda Vishvo-mitra degan juda kuchli zohidga uchragan. Zohid o'sha podshoh ning bu holatiga achinib, sababini so'rganida, u boshidan kechirganini, orzu, tilagini aytib bergan. Shunda zohid zohid Vasishthaning va uning avlodlari bo'lgan zohidlarini, brahmanlarni o'z huzuriga chaqirgan. Zohid Vishvomitra brahmanlarga qarab: «Men shu yaxshi podshoh istagiga etishi uchun boshqa olam va boshqa jannat yasamoqchiman» deb, osmondagi

³ Beruniy. "Hindiston", 253-bet.

janubiy qutbni vajanubdagi yetti qaroqchi yulduzlar burjini yasay boshlagan. Farishtalar va ularning boshlig'i Indra bundan qo'rqishib Vishvo-mitranning oldiga kelib, bu ishni to'xtatishini so'raganlar va podshoh Sumadattani badani bilan jannatga olib boramiz deb va'da berganlar. Shunda haligi zohid ikkinchi olam yasashni to'xtatgan. Lekin o'sha vaqtgacha ishlangani qolavergan.

Muallif tomonidan "Sabablarining sababi" – inson va insoniyat jamiyatining yuzaga kelishi masalasining qo'yilishi diqqatga sazovardir. Uningcha, "Qadimgi tarixlarining eng qadimgisi va eng mashhuri bashariyatning boshlanishidir". Bu yerda Beruniy kishilik jamiyatining vujudga kelishi haqida aqliy dalillariga tayanganlini ko'ramiz. Beruniy insonlar o'rtasidagi tafovut haqida gapirar ekan, u faqat tashqi farqlar to'g'risida fikr yuritgan. Lekin, kishilarning ichki tuzilishi va tashkil topishi, uning fikricha, barchada umumiydir. U inson va maymun o'rtasida o'xshashlik borligini qayd etadi.

Beruniy "Hindiston" asarida musulmonlar bilan hindlarning urf-odatlarini o'rtasidagi farqlarini tahlil qilib, ular geografik sharoitlarga bog'liq degan fikrni ilgari suradi, geografik omilning rolini tahlil ettirib, hatto tillarning turlichaligi ham geografik sharoitlarga bog'liq deb qaraydi. Uningcha, «Tillarning turlicha bo'lishiga sabab – odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishidir. Asar muallifi ijtimoiy hayot o'ziga xos "Shartnoma" asosida tuzilganligini e'tirof etadi. Inson o'z ehtiyojlarini tushunib o'ziga o'xshash kishilar bilan birga yashashning zarurligini anglay boshlaydi. Shu o'zaro kelishuvchanlik qabilidagi „shartnoma“ tuzishga kirishadi.

"Odamlarning birgalikdagi turmushi insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun yana mehnat qilish ham zarurdir"⁴. Beruniy fikricha, aql, mehnat, erkin tanlash inson hayoti va ijtimoiy holatini belgilaydi. Beruniy inson boshqa odamlarning baxt-saodati haqida doim o'ylashi kerak deydi, va shunday yozadi: "Muayyan vazifalarni bajarish zaruriyati inson faoliyatining bir umrga yashash qoidasidir"⁵. Bu fikrni davom ettirib, insonning qadr-qimmati o'z vazifasini a'lo darajada bajarishidan, shuning uchun ham insonning eng asosiy vazifasi va o'rni mehnat bilan belgilanishidan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Zero, inson o'z xohishiga mehnat tufayli erishadi. Binobarin, U insonning maqsad va vazifalari har xil bo'lgach, san'at va hunar ham turlicha bo'la boshlaydi deb hisoblaydi. Bu esa mehnatning taqsimlanishiga olib keladi degan fikrni olg'a suradi.

XULOSA

⁴ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1-jild. T., Fan nashriyoti, 1966 yil.

⁵ Abu Rayhon Beruniy Geodeziya. T., „Fan“, 1996, 83-b.

Musulmon olamida evolyutsion qarashlarga ega islom faylasuflarining aksariyati maymun keyinchalik pastroq toifadagi varvarlar to' dasining kelib chiqishiga olib kelgan. U esa o'z navbatida to' dadan odamlarga aylangan va u aql hamda onga ega. Odamlar avliyo yoki payg' ambar bo' la olishi mumkin. U keyinroq yanada yuqori pog' onada ko' tariladi va farishtaga aylanadi. Ulardan keyin Ollohdan boshqa hech kim ustun bo' la olmaydi. Hamma narsa undan tugaydi, deb hisoblaganlar. Bundan tashqari, har bir musulmon olimi evolyutsiya va barcha o'zgarishlarda e'tiqodini ustun qo' yadi.

Beruniyning bu boradagi qarashlari ham shu qarashlarga juda yaqin. Shuni inobatga olish kerakki, faylasufning tadrijiy rivojlanish to'g' risidagi qarashlari asosan "Hindiston" asarida keltirilgan. Bunga yuqorida aytib o'tganimizdek, olimning sanskrit tilini puxta o'zlashtirganligi, hind madaniyati, adabiyotiga qiziqqanligi, va o'rganganligi sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek, hind madaniyati va diniy-falsafiy qadriyatlarining ajralmas qismi hisoblangan ijtimoiy tabaqalanish, uning kelib chiqishi haqidagi diniy tasavvurlar ham faylasufning evolyutsion qarashlariga ta'sir qilgan bo'lishi mumkin.

Yurtimizda Abu Rayhon Beruniy ijodiga katta e'tibor berib kelinmoqda. 2022-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining bir guruh olimlari tomonidan "Abu Rayhon Beruniy kitoblari" ning yangi nashri keng ommaga taqdim qilindi. Bu esa buyuk mutafakkir va qomusiy olim tavalludining 1050-yillik yubileyiga shubhasiz munosib sovg'a bo'ldi deyish mumkin.

REFERENCES

1. Irisov.A Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asari. Beruniy .Tanlangan asarlar.II tom. T. «Fan», 1965.
2. I.Abdullaev.I Beruniy va uning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asari. Beruniy .Tanlangan asarlar, I tom. T. «Fan», 1968.
3. Beruniy "Geodeziya", T. 1966.
4. Beruniy."Mineralogiya", T. 1963.
5. N.Nizomiddinov "Hindistonda islom: tarix, Ijtimoiy-siyosiy hayot va hind musulmon madaniyati".T 2006
6. Wilczynski, J. Z. (1959) On the presumed Darwinism of Alberuni eight hundred years before Darwin. Isis:459-466.

7. Sulaymonova, S. N. (2022). IBN MISKAVAYHNING “TARTIBUS-SAODAT” VA “MANAZILUL ULUM” ASARI HAQIDA. *Academic research in educational sciences*, 3(12), 684-688.
8. Sulaymonova, S. N. (2022). IBN MISKAVAYH ASARLARIDA HIND AXLOQIGA OID MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 635-641.
9. Sulaymonova, S. N. (2022). IBN MISKAVAYHNING INSON KAMOLOTI MASALASIGA MUNOSABATI TAHLILI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 917-923.
10. Sulaymonova, S. N. (2023). IX-XI ASRLARDA MUSULMON SHARQIDA MADANIY–MA’NAVIY TARAQQIYOT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(6), 1064-1076.
11. Сулаймонова, Ш. Н. (2023). КОНФУЦИЙ ВА ИБН МИСКАВАЙХ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ УЙЎНЛИК. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(21), 732-738.
12. Sulaymonova, S. N. (2024). “TAHZIBUL AXLOQ” ASARIDAGI AXLOQIYLIK MEZONLARINING HOZIRGI DAVRDAGI KOMIL INSON G‘OYALARI BILAN HAMOHANGLIGI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(21), 668-672.